DE LA PRESERVACIÓ DE L'EFÍMER EN LA TOPONÍMIA: EL CAS DELS NOMS ACABATS EN *-OGA*[1]

Xavier Terrado i Pablo

0. Plantejament

Efímer és, segons el *Diccionari de la Llengua Catalana*, adjectiu aplicable a una realitat "que no dura sinó un dia" o que és "de molt curta durada". Podríem parlar d'allò que és efímer en la realitat de la vida, en la història general. Tractaríem aleshores d'aquells esdeveniments, una batalla per exemple, que queden immortalitzats en un nom de lloc. Però també podríem parlar d'allò que és efímer en la realitat de la llengua, en la història lingüística. En els dos casos, la toponímia és un dipòsit excel.lent de la memòria col.lectiva. Parlarem avui d'això últim, de l'efímer, no en els "realia", sinó en la forma de la llengua, en els significants que la comunitat lingüística empra per tal de donar forma a totes les seves necessitats expressives. I en concret ens fixarem en un fenomen fonètic que ha tingut una vigència reduïda en el temps, que no ha gaudit d'una propagació geogràfica i social àmplia, però que segurament la toponímia mantindrà mentre duri la nostra cultura lligada a aquesta terra nostra. Ens referim a l'epèntesi del fonema aproximant velar sonor en les seqüències divocàliques heterosil·làbiques *oa* o bé *ua*, quan són el resultat de la pèrdua d'una *-s-* sonora.

[1] Vull dedicar aquest article a Joan Coromines, que ens va deixar el 2 de gener de 1997. He de fer constar que s'emmarca dins d'un projecte titulat "Toponimia de Ribagorza", que ha rebut subvenció del Departament de Presidència de la Generalitat de Catalunya, de l'Ajuntament de Lleida i del Ministerio de Educación y Cultura (projecte PS94-0208). Vull agrair a Jesús Vázquez Obrador, professor de la Universidad de Zaragoza, el seu ajut pel que fa a la documentació dels noms que estudio. I a la professora Glòria Francino li agreixo les seves observacions sobre la parla viva de la zona de Sopeira.

Dit més planerament, dissertarem del pas del sufix adjectiu *-osa* a *-oa /-ua* i després a *-oga /-uga.*

Procurarem demostrar dues coses:

1) Que l'epèntesi de la consonant velar entre dues vocals, la primera de les quals és *u* o bé *o* , és un fenomen ben conegut en català, si bé té major arrelament a la banda nord-occidental.

2) Que aquesta epèntesi, en seqüències vocàliques procedents del sufix *-osa*, ha estat molt freqüent en època recent a la regió compresa entre el Noguera Pallaresa i l'Isàvena.

1.Les formes amb epèntesi de -g- en el lèxic català

Les *seqüències -oa* i *-ua* es poden produir en el català general com a conseqüència de la pèrdua d'una *-d-* antiga : *coda* (llat. clàssic CAUDA) passa a *coa* i després a *cua.* En alguns indrets de la Ribagorça, l'epèntesi consonàntica dóna lloc a la forma *cuga* . Existeix també el diminutiu corresponent *cugueta.* A Sopeira, per exemple, es dirà sempre "la cuga del matxo, la cuga del porc", mai "la cua del porc". No gaire lluny d'allà la gent d'Iscles diu *escugar* al fet de tallar la cua a les ovelles. Si es tracta de persones es comença a utilitzar *cua, cueta*, evidentment per referir-se a la cua del cabell, però es pot parlar encara de "las cuguetas" que la mare fa al cabell de la nena. A Sopeira, a la vall de Cornudella i en l'antic terme d'Iscles es manté la forma amb -g. No l'hem documentada en canvi a Areny, centre comercial i històric de la zona. I la tendència uniformadora i modernitzadora de la llengua tendeix a fer desaparèixer la forma dialectal en favor del general *cua.*

Una altra família lèxica amb epèntesi és la del verb *suar.* Enfront de *sudá* a Benasc i de *sudare* a la vall de Xistau, la zona de parla catalana d'Aragó té solucions del tipus *sugar.* Rafael Andolz dóna fe d'aquesta realització a Ardanui, Castanesa, Bonansa i Fraga. I a la Ribagorça catalana assenyala lacònicament Joan Coromines: "*sugá* Vall de Boí etc."(*DECat.*,VIII, 128A98), amb una expressió que indica un ús bastant generalitzat. El substantiu *suor* ofereix també el mateix fenomen: "*sugor*, vulgar a molts llocs (val. sugo5r Casinos, 1962)"(*DECat.*, VIII,128A45). És clar que aquí no estem ja en el cas de la seqüència *u-a.*

Un manlleu com el francès *fouet* accepta de vegades també una *g* epentètica: *fuguet* (Sopeira), *fuguet* (Capcir) (cfr. *DECat.* s.v.).

El manteniment d'una forma patrimonial llatina pot oferir-nos formes amb hiatus : *dues*, allà on s'oposa al numeral masculí *dos*, n'és un exemple. Doncs bé, és ben coneguda la tendència a l'epèntesi en aquest cas: *dues* > *dugues*.

Un altre cas força estès el forneixen els mots de la família del cat. *grua*, llatí GRUS, GRUIS, nom d'un ocell ben conegut, que metafòricament ha donat lloc a la denominació d'un tipus de màquina de construcció. Derivats de grua són *grugueta* i *brugueta* , variants d'un mateix mot ribagorçà que té el significat de 'carretó'. A Sopeira, ens informa Glòria Francino de la vigència absoluta de *brugueta*. I el *Diccionario aragonés* de Rafael Andolz localitza la forma a Benasc i a Espés. El primitiu *bruga* ha estat recollit a Agüero amb el significat de 'grúa, molinete' i la variant *gruga*, com a nom de l'ocell, a Ejea (cf. Andolz, *DA*, s.v.,suposem que es refereix a Ejea de los Caballeros). No hi ha dubte que és la mateixa paraula que es documenta a l'aragonès de Bielsa sense consonant epentètica : *brua* 'grua', cast. *grulla*.

Sempre dintre de la Ribagorça trobem també el mot *grugadera* 'gran vol de grues' o bé 'xiscladissa de grues', que Joan Coromines situa a les valls de Boí i Barravés (*DECat.*, IV, 679A25).

I no dubtem que pertany a la mateixa família el verb *agrugar*, usual a Areny. Normalment es troba combinat amb el verb *fer*, en l'expressió *fer agrugar* : "mos has fet *agrugar* tota la tarda dient que mos portaries al cine, i ara vins i dius que no pot ser perquè tins un compromís! Això no està bé!". És ben clar que es tracta del mot *gruar* 'esperar amb deler', ben conegut pels escriptors de la nostra Renaixença (cf. *DECat.*, IV, 679b59) .

Afegim a tot això que les seqüències *u-a* o bé *u-e* s'han produït endemés com a resultat de la pèrdua de la sibilant sonora *-s-*, i que esporàdicament l'epèntesi de la -g- ha tingut també vigència aquí.

De la família lèxica de *fus*, llatí FUSUS, podem assenyalar els derivats *afusar-se* i *fusell*, als quals corresponen *afuar-se* (*DECat.*, IV, 239-240) i *fuell*. Doncs bé, en el català occidental es poden trobar formes com *afugat*, a Peníscola, (*DECat.*, IV, 239b40) o *s'afuga* a Nulles (*DECat.*,240a10). I pel que fa a *fuguell*, valdrà la pena citar unes paraules de Joan Coromines:"Variant fonètica

fuell en molts parlars de Mall., l'Emp. i el Migjorn del Princ., sigui així o amb intercalació de *-g-*, i sobretot en certes acs. secundàries: fuge5l7 'barra de ferro damunt la qual gira o redobla una campana', p. ex. en el B. Penedès (a Albinyana em feien esperar perquè els homes "eren en el campanar apariant el *fuguell* de la campana,1955)"(*DECat.*, 239a34).

Del mot *rosella* és ben coneguda la variant dialectal *ruella* , que s'estén des del Pallars, seguint cap al Segrià, les Garrigues i depassant fins i tot les terres de l'Ebre. I la variant *roella* és general a Mallorca. Doncs bé, ens diu Coromines que hi ha formes amb epèntesi normal , *ruguella*, a alguns pobles de les Garrigues, com Alcanó, i fins i tot a Tamarit de Llitera (*DECat.*, VII, 465a41).

Ara bé, tots aquests casos d'epèntesi consonàntica no són ben bé comparables amb els que tot seguit considerarem en la toponímia. D'una banda, *fuguet, afugar-se, fuguell, ruguella* i *sugar* tenen accentuació en la vocal oberta *u-á* , mentre que els topònims que revisarem tenen l'accent en la vocal tancada: *ú-a* (*Gargalluga*). D'altra banda, mots com *cuga, bruga* o el numeral *dugues* tenen una *-g-* antihiàtica que no ocupa el lloc deixat per una sibilant sonora, com és el cas dels adjectius en *-osa.*

L'únic mot en què podríem veure una seqüència evolutiva idèntica és la del participi passat del verb *cloure*, això és *clusa* 'tancada': *clusa >clua > cluga* . Però és un mot ja en desús en la llengua general i només conservat en la toponímia[2]. Amb la qual cosa estem ja encetant el tema central d'aquest estudi.

2. Els topònims amb epèntesi de -g- en la toponímia.

Deixarem de banda noms com *Clluga*, que no passa de ser un nom aïllat, o com *Solduga*, llogaret pocs quilòmetres al Sud de Gerri, en el qual veu Joan Coromines una base ibèrica relacionada amb el NP basc *Zaldua.*

Ens centrarem en l'estudi dels noms procedents d'adjectius amb el sufix *-osa*, amb pèrdua de la sibilant en síl·laba postònica, fet inusual en la llengua catalana.

---

[2] Com a cognom, *Clua* és ben usual , i també com a topònim en terres de l'Urgell. Amb grup inicial palatalitzat i epèntesi de -g- és ben conegut a la Ribagorça, per exemple a Areny.

Tots ells estan ja fossilitzats en la toponímia i el seu significat no és transparent per als informants que hem consultat. Vegem els casos que hem reunit i dels que tenim documentació oral:

La Bedoga (Adons, Pallars Jussà). Gran obaga a la serra de Sant Gervàs, poblada altre temps amb un avedosa que es va incendiar a mitjan segle XIX i que ha estat repoblada de pins. Pascual Madoz, poc abans, situava amb precisió aquest bosc famós, un dels de més renom del Pirineu: "el monte de la *Bedoa*, en el term. de Adons"(s.v. Tremp). Com veiem, no duu encara el nom la consonant epentètica, per la qual cosa podríem suposar que la forma moderna no és anterior al 1845, any en què s'inicia la publicació del *Diccionario Geográfico* de Madoz.

La Bellanuga (Castrocit, Alta Ribagorça aragonesa, vall de la Isàvena) . En l'amillarament de 1862 apareix ja la forma *Bellanuga* (Amillar. 641, 1862, fol. 21 r. i fol. 69 v.). És clar que es tracta d'un antic **Avellanosa*, i sembla que aquesta suposició no es contradiu amb la flora de l'indret.

La Boixeruga (Castissent, Pallars Jussà, prop del Noguera Ribagorçana). No hi ha dubte que és **La Boixerosa*, un derivat de *boixera* , mot del qual diu Coromines: "boixera (que sento p. ex. a Arcavell i a Lavansa), és alhora una mata de boix i una estesa de matolls, coses sovint difícils de distingir"(*DECat.*, II, 53b35).

La Boixoga. Nom bastant repetit a la vall del Noguera Ribagorçana. Hem sentit a parlar de *La Boixoga* o de la *Roca de la Boixoga* a Soliva, a prop d'Areny. És el nom d'una roca i del terreny adjacent, al sud del llogaret de Soliva. Passant el Noguera, a la banda de Catalunya i a prop ja de la Conca de Tremp, tenim recollit *El Graller de la Boixoga*, a Espluga de Serra, poble que pertany al que s'anomena pròpiament *la Terreta*. Molt més al sud, vora del marge esquerre del Noguera Ribagorçana tornem a trobar *La Boixoga* com a nom d'una partida de Castissent. No hi ha dubte que tenim aquí l'adjectiu *boixosa*, derivat de *boix*.

Comaveçoga (Castrocit, Alta Ribagorça aragonesa, vall de la Isàvena). En l'amillament de 1862 apareix la forma *Comabessua*. Ho interpretem 'coma veçosa', coma on abunda la veça (llatí VICIA), herba usada com a farratge. Si haguéssim escrit *Comabeçoga*, no hauríem deixat tan clara la nostra interpretació. Existeix certament *La Beçosa*, que és un topònim també pirinenc, però molt allunyat cap a Llevant (*OnCat*,II,386b56). Aquest *Beçosa* és un

derivat de *beç* 'bedoll', nom aliè a la zona ribagorçana: "En tot cas, avui *bedoll* és el nom usat des del Segre mitjà cap al nord-oest, i *beç* ho és a Cerdanya, Catalunya francesa i el vessant Sud pirinenc, des del Cadí fins al cap de Creus"(*DECat.*, I, 744b37). En conseqüència, cal veure en *Comaveçoga* un derivat de *veça.*

La Fornoga (Vallabriga, Alta Ribagorça aragonesa, vall de l'Isàvena). Nom d'una partida i del barranc que la creua entre Vallabriga i Rallui. Es menciona ja el lloc en un document fals cap a l'any 947 [còpia de 1283]: "et de torrente surgit intra serra usque in camino que exit de Vallabrica et vadit a Lorue, et de camino descendit al tor[r]ent de *la Fornosa* " (Antonio Ubieto, *Documentos de Obarra anteriores al año 1000,* Zaragoza, Anubar, 1989., doc. 34, p. 54) . Com veiem, no hi ha dubte que es tracta d'un antic *Fornosa* derivat de *forn*, potser usat en el sentit propi o bé en el de 'forat en una roca' (cf. *DECat*, s.v. forn, i *DECH*, s.v. furnia).

La Freixenuga (Soliva, Alta Ribagorça aragonesa). Nom d'uns terrenys de cultiu. Es tracta d'un derivat de *freixe*, llatí FRAXINUS cast. *fresno.* Cal partir de la forma llatina FRAXINOSA, que ens donaria el català *freixenosa* i d'aquí , amb pèrdua de la sibilant, arribar a **freixenoa* i després a **freixenua.*

La Gargalluga (Castissent, Pallars Jussà). D'un **Gargallosa*, derivat de *gargalla*, nom d'una conífera pirinenca ben coneguda (cf. *DECat.*, IV, 365).

La Pedroga (Sobrecastell, Alta Ribagorça aragonesa). És un camp de cultiu que pertany a Casa Garreta de Sobrecastell, en el municipi d'Areny. Evidentment deriva de l' adjectiu *pedrosa.* El fet de ser un lloc cultivable fa que la naturalesa del terreny hagi estat la motivació del nom.

Les Pedrugues (Santa Coloma d'Erdo, Pallars Jussà). No hi ha dificultat en interpretar-ho com *Les Pedroses.*

La Pretoga (Esplugafreda, Pallars Jussà, a prop del Noguera Ribagorçana). Potser estem enfront del mateix que en els dos noms anteriors, amb metàtesi *pedrosa > predosa*, com *cabra > craba.* Com que no hi ha en aquestes latituds conservació de sordes intervocàliques i un arcaisme seria impensable, potser ha pogut influir en aquesta forma un creuament amb un adjectiu com *apreta.*

La Saletuga. (Calbera, Alta Ribagorça aragonesa). Encara escrit *Salitua* en un

capbreu de 1879 (capbr. 6 , fol. 14v.), però *Soletuga* ja l'any 1862 (en l'amillarament 641, fol. 21r.). La documentació antiga és de cap al 947 (doc. fals) [còpia de 1283]: "Carta de la *Salicossa* (sic) [_]. Damus et concedimus in iam dictam donacione totam la *Salitosa*, et agro nostro de Buydal, sicut tor[r]ente cindit Calvaria et flumen Ysavena et vadit et revertit in dictum congost de Ovarra [_]; nec in dicta *Salitossa* lignare nec yscalidare" (Antonio Ubieto, *Documentos de Obarra anteriores al año 1000,* Zaragoza, Anubar, 1989., doc. 34, p. 54). És un derivat de *salit* que designa un arbre o arbust de la família del salze, una espècie de salanca o sarga (cf. *DECat.*, VII, 639a52). A Soliva, hi ha una partida anomenada *Salits* i una font ben coneguda : *la Font de Salits*. El topònim es repeteix cap a la banda de Llevant: *Les Salitues* a Sas de Benés i *La Saletua* a la Bastideta de Corroncui.

La Serilloga (Lluçars, Baixa Ribagorça, a prop de Benavarri). Podria ser un derivat de **serill* o **serilla*, que no hem sabut documentar. Però hi ha la *Font del Sirillo* a Benavarri i tenim notícia d'una planta anomenada *serrillo* o *serrello* al País Valencià. També Andolz parla d'una planta anomenada *zerrillo* (cf. *Diccionario aragonés*, s.v.).

Les Trevolugues (Sobrecastell, Alta Ribagorça aragonesa). És el nom d'un camp al NNE d'Areny, a prop ja del terme de Sopeira. Possiblement d'un *trevolosa,* un derivat de *trèvol* . Això si no tenim aquí un *tremolosa* canviat en *trevolosa* per equivalència acústica. Però no cal acudir a aquest extrem, perquè el trèvol és una planta que hem vist créixer a la zona d'Areny.

La Tremologa (La Ribera d'Avall, Alta Ribagorça aragonesa) . Nom d'un camp al NNO d'Areny, a la vora del barranc que baixa de Puimolar . En l'amillarament de Cornudella de l'any 1863 trobem ja la forma amb epèntesi: *Tremologa* (amill. 668, fol.6r.). Coexisteix, però, amb la variant *Tremoloa* (Amillar. 668, 1863, fol. 47 v.). És un derivat de *trémol* 'espècie d'àlber'. Deu existir la consciència de la relació semàntica amb el primitiu *trémol*, ja que en alguna ocasió hem oït també *La Tremolosa.*

Ventiloga (Casa del Nen, a Cornudella, Alta Ribagorça aragonesa). És el nom d'un serradet al NNE de Ca del Nen, en un terrreny alt i exposat a tots els vents . Sembla clar que hem de partir de *ventilosa*, un derivat de *vent* .

A banda d'aquests noms oïts a la zona, en tenim constància d'altres gràcies a la documentació cadastral del segle XIX, no sempre fiable. A títol d'inventari en

donarem una mostra: *Santioga* (Calvera, Amillar. 641, 1862, fol. 35 v. i 39 r.) , *Fontipoga* (Calvera,Amillar. 641, 1862, fol. 38 v), *Tamarsoga* (Morens, Amillar. 641, 1862, fol. 48 v.),*Tamarsoa* (Morens, Amillar. 1.024, 1879, carp 1, 70 v.), *Eixantigoa* (Morens, Amillar. 1.024, 1879, carp 1, 70 v. i carp 1, 46 v.).

3. Conclusions

1) Els topònims en -oga, -uga manifesten un fenomen ben conegut en català: l'epèntesi d'una -g- antihiàtica.

2) La pèrdua de la sibilant sonora *-s-* és també un fet ben conegut en català, però només quan aquesta consonant precedeix l'accent.

3) És inusual[3] en català la pèrdua de la sibilant *-s-* posttònica, amb la qual cosa podem dir que el fenomen és una tendència dialectal pròpia solament d'algunes parles pallareses i ribagorçanes.

4) Per ara hem documentat el canvi *-osa* > *-oga* en un àmbit geogràfic que no arriba al Noguera Pallaresa per la banda de llevant ni a l'Éssera per la de ponent. Entre el Flamicell i l'Isàvena podem situar el seu territori en la regió més septentrional, que no puja més amunt de la línia Espés-Bonansa-Vilaller-Llesp. Pel migjorn arriba fins a Castissent i Lluçars, i es redueix a les terres que vessen aigües al Noguera Ribagorçana, sense entrar en la Conca de Tremp. Utilitzant una metàfora geodèsica, podríem situar l'epicentre d'aquesta isoglossa cap a la vila d'Areny.

5) La pèrdua de la sibilant *-s-* està ben testimoniada ja en textos de l'any 1845 , del 1862 i del 1879. L'epèntesi de *-g-* es troba en els amillaraments de 1862 i 1863. Actualment no sembla ser creativa. Per tant, podem fixar l'època de més vigor d'aquesta tendència entre 1862 i 1950 .

6) Els noms amb epèntesi consonàntica coexisteixen amb els que no l'accepten: *les Trebolugues*, a la vora de *les Cercues* ; *Palleroa* a la vora de *la Boixoga*. És curiós que el capbreu de 1879 porti formes en *-oa* i i documents anteriors, de

[3] Cf. Coromines, *Lleures i converses d'un filòleg*, p.210, n.2: "Fora d'aquest cas la *-s-* en català no es perd més que dialectalment, i quasi únicament a Mallorca; en el Principat la pèrdua de la *-s-* sense dissimilació és sols dialectal, i només es produeix en un petit nombre de mots on va acompanyada d'una *r* i és pretònica".

1862, presentin ja l'epèntesi: *Tamarsoga* (Morens, Amillar. 641, 1862, fol. 48 v.) enfront de *Tamarsoa* (Morens, Amillar. 1.024, 1879, carp 1, 70 v.). Això prova que l'epèntesi va ser una tendència efímera, que degué de coexistir amb el manteniment del hiatus i que mai va arribar a constituir-se com una llei fonètica plenament acceptada.

Fins aquí hem exposat el que per ara podem dir. Més endavant , un cop tinguem acabades les enquestes a tota la zona pirinenca, estarem en disposició d'oferir el mapa detallat de la zona afectada per aquest fet. Podrem també aleshores mirar d'esbrinar-ne les causes i podrem saber si es tracta d'un fenomen que té paral·lelismes en altres regions de la Romània o bé és autòcton i aïllat, com tants d'altres que hem detectat en les feréstegues terres d'un Pirineu que ens sorprèn cada dia amb troballes insospitades.